

ORTADOĞU'DA OLUŞAN YENİ DENGELER VE “Şİİ HİLALİ” SÖYLEMİ

The New Balance in the Middle East and the Discourse of “Shi’ite Crescent”

Emin SALİHİ*

Özet:

Ortadoğu’da siyasi dengelerin değişimi adına 11 Eylül olayı önemli bir köşe taşıdır. Bu tarihten sonra ABD’nin Afganistan ve Irak işgali, Lübnan’da yaşanan çatışmalar, İran’ın aktif dış politikasının daha açık bir şekilde görülmesini sağlamıştır. İran’ın bölgedeki diğer Şii gruplarla kurduğu bağlantılar ve bu bağlantılar sonucunda etki alanının genişlemesi, Ortadoğu Şiiilerinin bulunduğu coğrafya ile ilgili “Şii Hilali” söylemini gündeme getirmiştir. Bu çalışmada, Tahran’ın bölgesel politikaları Şii gruplarla ilişkileri özelinde incelenmiş ve Türkiye’nin bu süreçte nasıl etkilenebileceği İran’ın nükleer programı göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: İran, Şii Hilali, Ortadoğu, Irak, Türkiye, ABD.

Abstract:

9/11 event is a turning point for the political change in the Middle East. Following the 9/11 event, the US invasion of Afghanistan and Iraq, tensions in Lebanon have made the active foreign policy of Iran more visible. The networks that Iran has created with the Shiite groups in the region and its expanding power zone through these networks have invited the discourse of “Shiite Crescent”. In this work, Tehran’s regional policies are scrutinized with special reference to its relations with Shiite groups and effects of these policies on Turkey taking the Iran’s nuclear program into account.

Keywords: Iran, Shiite Crescent, Middle East, Iraq, Turkey, USA.

---

* Niğde Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

Son dönemde Irak ve Lübnan gibi ülkelerde merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte, bu ülkelerdeki etnik ve mezhebi grupların kendi ülkelerinin dışındaki ülkelerle kimlik temelinde işbirliği artmıştır. Bu süreç 11 Eylül olayları ile hız kazanmıştır. 11 Eylül olayı ABD'nin dış politikasını ve Ortadoğu'daki yeni dengeleri önemli derecede etkilemiştir. Dengelerin değişimi, uluslararası sistemi şekillendiren önemli aktörlerden ABD'nin dış politikasına ve Ortadoğu'nun kendi iç dinamiklerine dayanmaktadır. Bush Doktrini olarak adlandırılan 2001 sonrası ABD dış politikası iki önemli unsuru barındırıyor. Bunlardan biri “pre-emptive strike” olarak bilinen önleyici/önalıcı müdahale anlayışı, diğeri ise otoriter rejimler yerine Ortadoğu'da demokratik yönetimlere geçişi destekleme politikasıdır. ABD'nin dış politikasındaki bu değişim bölgede yeni dengelerin oluşmasına neden olmuştur.

Önleyici/önalıcı müdahale anlayışına göre ABD kendisine tehdit oluşturabilecek devletlere önceden müdahale etmelidir. Bu politikanın sonucunda ABD Afganistan ve Irak'a müdahale etti. ABD'nin bu iki ülke dışında Suriye ve İran'a da müdahale etme olasılığı bulunuyordu. Afganistan ve Irak'ta oluşan güç boşluğu İran'ın etki alanını genişletirken, ABD'nin saldırgan politikaları İran'ın tehdit algılamalarını artırıyordu. Bu nedenle İran merkezli yeni dengeler de bu dönemde Ortadoğu'daki siyasi dinamikleri etkiliyordu. Yaşanan süreç İran'ın kendi kamuoyunda Batı karşısı söylemlerini besleyen bir süreç olmuştur.

Bush doktrini, Büyük Ortadoğu Projesi gibi söylemlerle birlikte Ortadoğu'yu demokratikleştirme ve Ortadoğu ülkelerini Batı'nın ürettiği uluslararası sistemle bütünleştirme anlayışını da içeriyordu. Demokratikleştirme ile birlikte en çok konuşulan konulardan biri Ortadoğu ülkelerindeki azınlıkların konumu meselesiydi. Özellikle Körfez ülkelerinde bulunan Şii azınlık gruplarının kendilerini ifade edebilme ihtimali ve Tahran'la ilişkilerinin bölgedeki siyasi dinamikleri nasıl etkileyeceği en çok tartışılan konulardan biriydi. Belki de İran'ın etki alanını genişleteceği

çekincesiyle ABD, bir süre sonra demokratikleştirme söylemlerinde ısrar etmedi.

Son dönemde Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin gibi ülkelerde İran etkisinin artması Şii hilali söylemini güçlendirmiştir. İran bölgede bir tür patronaj ilişkisi tesis etmiş ve bu dönemde özellikle kendisiyle aynı çizgide hareket eden gruplara ciddi destek sağlamıştır. İran'ın nükleer bir güce sahip olmasının, bu ilişkinin daha yoğun bir şekilde yaşanmasına neden olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle Ortadoğu'da oluşabilecek yeni dengeleri ve Şii hilali bu açıdan yeniden değerlendirilmelidir. Tabi bu değerlendirme sürecinde İran'ın dış politikası ve bu politikadaki araçları dikkate alınmalıdır.

Nükleer bir silaha sahip ve Ortadoğu'da etki alanını genişletmiş bir İran'ın Türkiye ile olan ilişkileri nasıl gelişecek, bu da diğer bir tartışma konusudur. Bu nedenle Türkiye-İran ilişkilerini tarihsel çerçevede ele alıp, son dönem Türk dış politikası ile birlikte Türkiye'nin bölgede oluşabilecek bu yeni dengelere karşı nasıl bir politika izlemesi gerektiği uluslararası sistem ve bölgesel yansımaları çerçevesinde tartışılmalıdır.

1. Şİİ HİLALİ SÖYLEMİ

Şii hilali kavramı ilk olarak Ürdün Kralı Abdullah tarafından dile getirilmiştir. Kral Abdullah 2004'ün Aralık ayında verdiği bir demeçte Sünni Arap ülkelerinin Şii hilali tarafından kuşatıldığını belirtmiştir. Kral'a göre hilal İran'dan başlamakta, son dönemde Şii hâkimiyetinin olduğu Irak'ı kapsayarak, Alevi elitlerin yönettiği Suriye'den ve Şii nüfusunun giderek arttığı Lübnan'a kadar devam etmektedir.¹ ABD müdahalesi sonrası Irak'ta Şii'lerin en güçlü siyasi oluşum olarak ortaya çıkmaları, Lübnan'da ise 2006 yılında Hizbullah-İsrail çatışmasından Şii Hizbullah'ın saygınlık kazanması ve ülkede önemli bir grup haline gelmesiyle birlikte Şii-Sünni ayrımına dayanan ve bu durumun tehlikesini vurgulayan pek çok akademik çalışma

---

¹ Robin Wright and Peter Baker, "Iraq, Jordan See Threat from Iran," *Washington Post*, 8.12.2004.

hazırlanmıştır. Jama'i Haquani tarafından yazılan "Shia Crescent: Emergence of World War 3" kitabını bu çalışmalara örnek olarak verebiliriz.² Ana teması İran önderliğinde bir Şii-Sünni çatışması olan pek çok makale de bu dönemde yayınlanmıştır. Kral Abdullah'tan sonra Mısır Cumhurbaşkanı da aynı yönde bir açıklamada bulunmuştur. Hüsnü Mübarek 2006 yılında bir televizyon kanalına verdiği demeçte Ortadoğu'da yaşayan Şii nüfusun bulunduğu ülkelerden çok İran'a karşı bir bağlılık hissettiğini belirtmiş ve bu siyasi tavrı eleştirmiştir.³ Bu iki lider dışında Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Saud al-Faisal da aynı doğrultuda açıklamalarda bulunmuştur.

İranlı yetkililer ise Ortadoğu'da oluşabilecek İran merkezli bir Şii hilali söylemine karşı çıkmaktadır. İran'ın ruhani lideri Ayetullah Hamaney Şii hilali söyleminin Batı kaynaklı olduğunu, bu tür söylemlerin İslam ümmetini bölmek ve dostluğu yok etmek amacıyla ortaya çıkarıldığını belirtmiştir. İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ise Al-Arabia kanalına verdiği demeçte İslam'ın tek olduğunu, Sünni-Şii ayrımının doğru olmadığını ve kendilerinin başta Filistin meselesi olmak üzere olaylara bu açıdan baktıklarını beyan etmiştir.⁴ İran'ın eski cumhurbaşkanlarından Ali Rafsancani de Müslümanlar arasında bir ayrımın doğru olmadığını ve bu gibi söylemlerin Müslümanların düşmanları tarafından ortaya atıldığını ifade etmiştir. Kısacası İranlı yetkililer Şii hilali söyleminin bölgede İran ve Şiiilerin tehdit unsuru olduğu yönünde bir kanaat oluşturmak için kasıtlı olarak kullanıldığını düşünmektedir.

Bu bağlamda İran'ın dış politikasını değerlendirirken tamamen Şii eksenli bir politika izlediğini söylemek ne kadar yanlışsa İran'ın Şii faktöründen bağımsız bir politika izlediğini belirtmek de o kadar yanlış olacaktır. Devletlerde dış politika ulusal çıkarlara göre yürütülür. Bu nedenle

---

² Helle Malmvig, *The US and the Middle East from the War in Iraq to the War in Gaza* (Royal Danish Defence College, Mart 2009), 20.

³ Dore Gold, *Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad* (Jerusalem Center for Public Affairs, 2007), 8.

⁴ Amir M. Haji-Yousefi, "Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?" *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol 8 No 1 (Sonbahar 2009): 122.

İran'ın dış politikasında Şii faktörünü "instrumentalism" yani araçsalcılık yöntemi ile açıklamak gerekir. Araçsalcılara göre, etnik ve dini gruplara olan aidiyet duyguları ve grup içi ilişkiler beklenen faydayla doğru orantılı bir şekilde gelişir.⁵ Diğer bir ifade ile İran, kendisine faydası olması için Şii faktörünü dış politikasında bir araç olarak kullanırken, Ortadoğu'nun diğer ülkelerindeki Şii gruplar da kendilerine olan fayda doğrultusunda Şii kimliklerini ön plana çıkarır ve İran ile ilişkilerini geliştirmek için kullanırlar. Bu çalışmanın ana sorusu da bölgedeki çatışma ve kutuplaşma olasılığını göz önünde bulundurarak İran'ın nükleer bir silaha sahip olması durumunda bu ilişki düzeyinin nasıl etkileneceği yönünde olacaktır.

İran'ın gelecekte Ortadoğu'da bulunan diğer Şii gruplar ile ilişkilerinin nasıl olacağını değerlendirmek için hem İran'ın dış politikadaki öncelikleri hem de farklı ülkelerde bulunan Şii grupların beklentileri iyice anlaşılmalıdır. Bu bağlamda ilk olarak Ortadoğu'da bulunan Şii gruplar değişik faktörler dikkate alınarak detaylı bir şekilde incelenmelidir.

⁵ Itamar Rabinovich, *Orta Doğu'da Etnisite Çoğulculuk ve Devlet* (Avesta Yayınları, 2004), 30-31.

2. ORTADOĞU'DA Şİİ GRUPLAR

Yapılan araştırmalara göre dünyadaki Şii nüfusu Müslüman nüfusun %10-13'ünü oluşturmaktadır. Bu oran 154 ile 200 milyon arasında bir nüfusa tekabül etmektedir. Şiiilerin nüfus olarak en yoğun oldukları yerler İran, Hindistan, Pakistan ve Irak'tır. İran'da yaklaşık olarak 70 milyon Şii yaşarken diğer saydığımız ülkelerin her birinde en az 16 milyon Şii yaşamaktadır.⁶ Ancak İran'ın etki alanına girebilecek Şii nüfus başta Irak olmak üzere Ortadoğu ülkelerindedir.

İran'dan sonra bölgede en büyük Şii nüfus Irak'ta bulunmaktadır. Irak'taki Şii nüfus, toplam nüfusun %60-65'idir. Lübnan'daki Şii nüfus oranı %35, Bahreyn'deki %70, Kuveyt'teki %30, Katar'daki %20, Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki %16, Suudi Arabistan'daki %5, Suriye'deki %10-12 (Nusayri) ve Yemen'deki %35'tir (Zeydi).⁷ Bu gruplardan Suriye, Irak, Lübnan ve Körfez ülkelerindeki Şii nüfusu İran'ın etki alanı ile daha çok ilgilenmektedir. Bu nedenle bu ülkelerdeki gruplar ile İran'ın ilişkisi değerlendirilmelidir.

2.1. Irak Şiiileri

Iraklı Şiiiler Irak'ın yüzde 60 veya 65'ini oluşturmaktadır. Bu oran onları Irak'ın en kalabalık grubu yapmaktadır. Irak'ta Şiiiler sadece Araplardan oluşmamaktadır. Araplar kadar olmasa da Irak'ta Şii Türk (Türkmen) ve Kürt de bulunmaktadır. Irak tarihine baktığımızda Şiiilerin, Irak'ta nüfus açısından çoğunluk olmalarına rağmen siyasi açıdan hep azınlıkta kaldıklarını görürüz. Bu yapıyı kırmak için 1920 ve 1991 yıllarında iki büyük Şii isyanı yaşanmış ancak sonuç elde edilememiştir. 2003 yılından itibaren ise Şiiiler nüfus gücünü kullanarak seçimler ile iktidar olabilmektedir.

---

⁶ Luis Lugo, *Mapping the Global Muslim Population* (Pew Research Center, Ekim 2009), 8-9.

⁷ Mehmet Şahin, "Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller," *Akademik Ortadoğu* Cilt 1 Sayı 1 (2006): 40.

Irak'ta Şiiilerin büyük bölümü Bağdat ve Irak'ın güneyinde yaşamaktadır. Şiiilerin en yoğun olarak yaşadığı bölge Bağdat'ın doğusunda yer alır. Burada iki milyona yakın Şii'nin yaşadığı tahmin edilmektedir. Irak'ın en büyük ikinci şehri Basra'da ise yine Şii çoğunluğu bulunmaktadır. Bu şehirde yaşayan Şii nüfusu 1,3 milyondur. Şiiilerin en kutsal yerleri sayılan Necef ve Kerbela şehirleri de Iraklı Şiiilerin yoğun olarak buldukları diğer şehirlerdir.⁸ Türkmen Şiiiler ise daha çok Tuzhurmatu ve Telafer şehirlerinde yaşamaktadır.

Şii gruplar ABD'nin 2003 müdahalesinden sonra nüfus avantajlarını iyi bir şekilde kullanmıştır. Özellikle Şii temelli partiler seçimlerden zaferle çıkmıştır. Günümüzde Şiiileri temsil eden üç önemli grup bulunmaktadır. Bunlar Başbakan Maliki'nin grubu, Ammar el-Hekim başkanlığında İslam Yüksek Devrim Konseyi ve Mukteda el-Sadr önderliğinde Sadr grubu. Seçimlere ittifaklar ve farklı isimlerle girseler de bu üç grubun toplum içinde önemli bir tabanın olduğunu söyleyebiliriz.

Irak'taki Şii gruplar konjonktöre göre değişiklik gösterse bile hepsinin İran ile olumlu ilişkileri bulunmaktadır. Özellikle Hekim grubu Saddam Hüseyin baskısı nedeniyle 1980'lerden itibaren İran'a sığınmıştır. Bu gruba bağlı olan Bedir Tugayları adlı milis güçleri İran tarafından desteklenmektedir. Bedir Tugayları İran Devrim Muhafızları tarafından eğitilmekte ve silah yardımı almaktadır.⁹ Hekim grubu gibi İran ile iyi ilişkiler içinde bulunan diğer bir grup Da'wa Partisi geleneğinden gelen Nuri al-Maliki'nin grubudur. Maliki, özellikle ABD'nin Irak'taki askerlerini çekmesi yönündeki talebiyle ve İran ile çıkar birliği sağlamak konusundaki istekli tutumuyla Tahran'la olan iyi ilişkilerini geliştirmektedir. Ayrıca Maliki döneminde Irak'ta bulunan İran yönetimine muhalif gruplar ülkeden çıkarılmıştır. Mukteda el-Sadr önderliğindeki Sadr grubu yine ABD karşıtlığı zemininde İran ile bazı ortak noktalarda buluşabilmektedir.

---

⁸ Cole Juan, "The United States and the Shi'ite Religious Faction in Post Ba'thist Iraq," *Middle East Journal* Vol 57 No 4 (Güz 2003): 546-547.

⁹ Kenneth Katzman, *Iran's Influence in Iraq* (CRS Report for Congress, Kasım 2005), 2-3.

Özellikle Sadr'ın günümüzde dini eğitime Kum şehrinde devam etmesi yakın ilişkilerin bir göstergesidir.

2.2. Suriye Şiiileri (Nusayriler)

Şiilik mezhebinin kendi içinde bazı alt kolları bulunmaktadır. Bunlardan İmamiye, İsmailiye, Zeydiyye ve Nusayrilik en önemlileridir. Suriye'deki Şiiiler ise Nusayri olarak adlandırılmaktadır. Suriye'de Sünnilerden sonra en kalabalık grubu yaklaşık %12'lik oranları ile Nusayriler oluşturmaktadır. Nusayriler yoğun olarak Suriye'nin Lazkiye bölgesinde yaşarlar. Nusayrilerin Suriye'de yönetime hâkim olmaları Hafız Esad ile gerçekleşmiştir. Esad 1970'te Nusayri kökenli ilk devlet başkanı olmuştur. İktidarını güçlendirmek ve sürdürmek için Esad, devletin önemli noktalarına Nusayri kimlikli kişileri görevlendirmiştir. Nusayriler Esad döneminde özel güvenlik, istihbarat ve özel kuvvetlerde yer edinmiş ve ordunun komuta kademesini kontrol etmiştir. Ancak Suriye'nin iç ve dış siyasetinde Nusayri kimliğini dile getirmek bir tabu halini almıştır.¹⁰ Esad yönetimi dış politikada daha çok Arap milliyetçiliğini ön plana çıkaran söylemler çerçevesinde bir siyaset izlemeye çalışmıştır.

Arap milliyetçiliği söylemlerini sık kullansa da aslında Hafız Esad, pragmatizme dayalı bir dış siyaset izlemiştir. Bu gelenek oğlu Beşar Esad tarafından da devam ettirilmiştir. Bu bağlamda Irak ve İsrail meselelerinde ortak çıkarları bulunması nedeniyle Suriye, İran'a 30 yıl boyunca yakın bir dış siyaset izlemiştir. İran'ın sekiz yıl süren Irak Savaşı boyunca Suriye, Irak'ın Baas yönetimine karşı olan husumeti sebebiyle İran'a destek vermiştir. Batı'nın ve Arap dünyasının İran'a karşı olduğu bu savaşta Suriye'nin İran'a destek vermesi her iki ülkeyi stratejik ortak olarak göstermiştir.

---

¹⁰ Ayşegül Sever, "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye," içinde *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, ed. Fulya Atacan, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004), 194 – 208.

Hafız Esad, Humeyni yönetimindeki İran'ın ABD ve İsrail karşıtlığı nedeniyle Arap ülkeleri tarafından desteklenmesi gerektiğini düşünmüştür. Ancak hiçbir Arap ülkesi bu yönde bir tutum benimsememiş ve Suriye, İran'ın desteklenmesi noktasında yalnız kalmıştır. Suriye, Irak-İran Savaşı'ndan sonra da İran ile iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bunun başlıca nedeni daha önce de belirttiğimiz gibi İran'ın ABD'yi ve İsrail'i düşman olarak görmesi ve iki ülkenin ortak çıkarlarıdır.¹¹ İran ile bu konularda çıkar birliği bulunan Suriye özellikle İsrail konusunda İran ile paralel bir siyaset izlemektedir. Bu iki ülkeye daha sonra İsrail karşıtlığı konusunda Lübnan'da bulunan Şiiiler de eklenmiştir.

2.3. Lübnan Şiiileri

Lübnan'da günümüzde devlet tarafından tanınan 18 dini grup bulunmaktadır. Lübnan'ın genel nüfusu içinde bu grupların nüfus oranı tam olarak bilinmemektedir. Devlet tarafından resmi olarak en son 1932 yılında bir nüfus sayımı yapılmıştır. O dönemde yapılan sayımın ayrıntılı sonucu bilinmemektedir. Ancak Hıristiyan nüfusun Müslümanlardan daha yüksek olduğu kabul edilmiştir. Günümüzde Lübnan'da nüfus yapısının değiştiğini söyleyebiliriz. Ülkede yaşanan iç savaş, savaş sonucu oluşan dış göçler ve hem sınıfsal hem de kültürel nedenlerden dolayı gruplarda gelişen farklı doğum oranları nüfus yapısının değişiminde etkili olmuştur. Değişen nüfus oranları sonucunda grupların günümüzdeki gerçek nüfus oranları resmi olarak bilinmemektedir. Ancak başta Hizbullah lideri Nasrallah olmak üzere Şiiiler Lübnan'daki en kalabalık grup olduklarını iddia etmektedirler.¹²

Lübnan'da Şiiiler yoğun olarak Lübnan'ın kuzeydoğusunda Bekaa Vadisi bölgesinde, Başkent Beyrut'un güneyinde ve Güney Lübnan'da yaşamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi resmi bir sonuç olmasa da yapılan araştırmalarda Lübnan'daki Şii nüfusun %25-35 arasında olduğu

---

¹¹ William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East* (Westview Press, 2009), 405-406.

¹² Dror Ze'evi, *The Present Shia-Sunna Divide: Remaking Historical Memory* (Crown Center For Middle East Studies, Nisan 2007), 3.

tahmin edilmektedir.¹³ Lübnan'ın günümüzdeki nüfusu dört milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmekte ve toplumsal sınıf bakımından bu gruplar arasında Şiiiler Lübnan'ın en yoksul kesimini oluşturmaktadırlar.

Lübnan'ın bağımsızlığını elde ettiği dönemde, Şiiiler kendilerini temsil edecek ve Şiiileri bir arada tutabilecek siyasi oluşumu gerçekleştiremediler. Şiiileri siyasi alanda ilk kez örgütleyen kişi 1960'ların sonunda Musa el-Sadr olmuştur. Sadr, Şiiileri devlet katında temsil edecek örgütü, Yüksek Şii Konsey'ini 1969'da kurdu.¹⁴ Ardından 1975 yılında, Lübnan İç Savaşı döneminde, Emel Hareketi kuruldu. Ardından Hizbullah Emel Hareketi'nden ayrılarak 1985'te ayrı bir oluşum olarak ortaya çıktı. Hizbullah, kuruluş aşamasında kendine İran devrimini örnek aldığını belirtmiştir. Hizbullah'ı ön plana çıkaran asıl olay 1989 yılında yapılan Taif Antlaşması olmuştur. Bu anlaşmaya göre Hizbullah ülke içinde yasal olarak silahlı güç bulunduran tek hareket olma özelliğini kazanmıştır. İsrail'e karşı mücadele etmesi beklentisiyle bu imtiyaz Hizbullah'a verilmiştir.¹⁵ Hizbullah bu süreçte Suriye ve İran'dan özellikle İsrail karşıtlığı noktasında büyük destek görecektir.

İsrail'in 2000 yılında Güney Lübnan'dan çekilmesinden sonra Hizbullah bölgede büyük bir güç kazanmıştır. Ardından 2006 yılında Hizbullah'ın İsrail'e karşı gösterdiği direniş ve başarı Hizbullah'a var olan halk desteğini artırmıştır. Bu desteğin özellikle Lübnan'daki Hıristiyanlardan da gelmesi oldukça anlamlıdır.

Kuzeyden İsrail'in komşusu olan Lübnan, İran tarafından önemsenmektedir. Bu nedenle İran uzun yıllar boyunca Hizbullah'a hem maddi hem de askeri destekte bulunmaktadır. Son dönemde İsrail'in

---

¹³ Erişim tarihi 17.05.2007,

http://arabic.cnn.com/2007/middle_east/4/9/shiite.lebanon/index.html.

¹⁴ Fulya Atacan, "Küçük Ülke Büyük Sorunlar: Lübnan," içinde *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, ed. Fulya Atacan, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004), 297

¹⁵ Erişim tarihi 17.05.2007,

http://arabic.cnn.com/2007/middle_east/4/9/shiite.lebanon/index.html.

saldırıları nedeniyle iki ülke arasında ve özellikle Güney Lübnan ile İran arasında çıkar birliğinin oluşturduğu patronaj yapı dışında ciddi bir duygusal bağın da oluştuğunu söyleyebiliriz.

İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, Ekim 2010'da gerçekleştirdiği Lübnan ziyaretinde Hizbullah yanlısı kitleler tarafından İran bayrakları ile karşılanmıştır.¹⁶ Ahmedinejad'ın Güney Lübnan'da konuşma yaptığı alanın (Bint Jbeil) İsrail sınırına sadece 5 km uzaklıkta olması oldukça anlamlıdır. İran bayrakları ile yapılan bu gösteri İran'ın etki alanının İsrail karşıtlığı çerçevesinde geliştiğini de göstermektedir.

2.4. Körfez Ülkelerindeki Şiiler

Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Umman ve Yemen'den oluşan Körfez ülkeleri Sünni iktidarların bulunduğu otokratik rejimlerden oluşmaktadır. Bu ülkelerdeki Şiiler uzun yıllar boyunca görmezden gelinmiştir.¹⁷ Yoğunluk açısından en önemli Şii nüfus %70'lik oran ile Bahreyn'de bulunmaktadır. Şiiğin bir kolu olan Zeydiler Yemen'de %35'e yakın bir nüfus oranına sahiptir. Katar, Kuveyt ve BAE'nde %15 ile %30 arasında değişik oranlarda Şii nüfusu bulunmaktadır. Suudi Arabistan'da %5-10 gibi düşük bir oran olmasına rağmen Şiiler önemli petrol kaynaklarının bulunduğu bölgelerde yaşamaktadır.

Son dönemde Körfez ülkelerindeki Şiiler iki nedenden dolayı gündemde kalmaya devam etmiştir. Birincisi Bush Doktrini ile birlikte gelişen Ortadoğu'da demokratikleştirme söylemi. Bu söylemin gelişmesi ile birlikte Körfez'deki Şiilerin durumu yeniden gündeme gelmiştir. İkincisi ise İran'ın bölgede artan etki alanıyla birlikte Körfez'deki Şiilerle İran'ın ilişkisi tartışma konusu olmuştur.

---

¹⁶ Erişim tarihi 14.10.2010, <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/92C989F5-4683-440B-916D-1C317B03D360.htm>.

¹⁷ Ze'evi, *The Present*, 3.

Körfez ülkelerinde geçmişten gelen ciddi bir İran korkusu bulunmaktadır. Humeyni yönetiminden beri İran, Körfez ülkelerinin Batı ülkeleri ile geliştirdiği iyi ilişkilere karşı çıkmıştır. Humeyni; ABD'yi “Büyük Şeytan”, Sovyetler Birliği'ni “Küçük Şeytan” ve Batı'nın kukla rejimleri olarak gördüğü Körfez ülkelerini ise “Mini Şeytanlar” olarak adlandırmıştır. Körfez ülkelerinin Batı ile olan olumlu ilişkisi günümüzde de devam ettiği için İran'ın da bölgeye karşı görüşünün değiştiğini söyleyemeyiz. Körfez ülkeleri İran'ın iki açıdan kendilerini tehdit edebileceğini değerlendirmektedir.

Bu tehditlerden biri İran'ın Hürmüz Boğazı'nı kapatma olasılığıdır. Dünya'da tüketilen petrolün %20'si bu boğaz yolundan geçerek Körfez ülkelerinden ihraç edilmektedir.¹⁸ Diğer bir tehdit ise İran'ın Körfez ülkelerindeki Şii'leri, bu ülkelerde iç sorunlar çıkarmak ve Körfez'de bulunan yabancı yatırımcılara karşı kışkırtmak amacıyla kullanmasıdır.¹⁹ Ayrıca İran'ın nükleer faaliyetlerine devam etmesi bu ülkelerde tehdit algılamasının daha yoğun bir şekilde yaşanmasına neden olmaktadır.

3. İRAN'IN ORTADOĞU POLİTİKASI VE Şİİ JEOPOLİTİĞİ

İran'ın dış politikası analiz edilirken, 1979 Devrimi'nden sonra İran devletinin kendini nasıl tanımladığı, oluşan devletin yapısı, kurumları gibi konular dikkate alınmalıdır. Bunun dışında uluslararası alanda gelişen siyasetle birlikte ülkedeki iktidarın öncelikleri belirtilmeli ve buna bağlı olarak ülkenin dış politikadaki araçlarının ne olduğu ve bunları nasıl kullanabileceği de değerlendirilmelidir. Böylece İran'ın dış politikası ve özellikle bölgedeki diğer Şii gruplar ile ilişkisi bütüncül bir şekilde analiz edilmiş olur.

---

¹⁸ James Leigh, Predrag Vuković, *Potential Iranian Hegemony* (MP1, Şubat 2010), 30.

¹⁹ Erişim tarihi 04.05.2007,
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1544535/Iran-poised-to-strike-in-wealthy-Gulf-states.html>.

Devrim sonrası 1979'da kurulan İran İslam Cumhuriyeti, Batı kültürünü benimseyen Şah yönetimine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Devrim, İran'daki pek çok grubun katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu gruplar, özellikle Şah rejiminin ABD ile bağlantılarından, ülkedeki toplumsal ve kültürel alanda yaşanan yozlaşmadan duydukları rahatsızlığı dile getirmiştir. Devrim öncesinde ülkede oluşan ABD karşıtlığı, devrim sonrasında da özellikle İran-İrak Savaşı döneminde ABD'nin izlediği politikalarından dolayı artarak devam etmiştir.

Sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı boyunca hiçbir ülke İran'a destek vermemiştir. İranlıların iddialarına göre Batılı devletler Irak'a kimyasal silah satmış ve Irak'ın bunları kullanmasına göz yummuştur.²⁰ Devrim sonrası İran dış politikası, savaş döneminde Batılı ülkelerin kendisine karşı olan tavırlarından etkilenmiştir. Bu dönemde İran devleti kendini tehdit altında hissetmiştir. Bu nedenle İran kendi içine kapanık ve kendini korumaya yönelik politikalar üretmiştir.

Ortadoğu için son dönemde sıkça dile getirilen yeni bir "Soğuk Savaş"ın temeli de bu geçmiş deneyimlere dayanmaktadır. Meşruiyetini Siyonizm ve Batı karşıtlığından alan İran'daki siyasetçiler, ABD'nin son dönem politikaları nedeniyle kendi ülkelerinde güç kazanmıştır. Bu anlamda 11 Eylül olayları sonrası ABD'nin dış politikasının İran iç politikasına etkileri dikkate alınmalıdır. Siyonizm ve Batı karşıtı söylemlerle siyaset yapan Ahmedinejad bu süreçte toplumsal desteğini artırma ve Batı karşıtlığı temelinde ülke dışında da müttefik arayışındadır.

İran'ın, Şii jeopolitiğini kendi lehine kullanmasını sağlayacak kurumları bulunmaktadır. Bunlardan biri manevi ve fikri birliği sağlayacak olan Kum kentidir. Şii din adamlarının eğitim aldıkları yerlerden biri olan Kum kenti son dönemde Irak'taki Necef kenti karşısında eğitim merkezi olarak daha çok ön plana çıkmaktadır. İran'ın bir diğer aracı ise bölgede bazı gruplara

---

²⁰ Yousefi, Amir M. Haji, "Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?" *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* Vol 8 No 1 (Sonbahar 2009):121.

hamilik yapmasını sağlayan İran Devrim Muhafızları'dır. Özellikle çatışmaların sıkça yaşandığı Ortadoğu'da Devrim Muhafızları İran ile çıkar birliği olan diğer Şii ve İslami gruplara silah yardımı ve silahlı eğitim olanakları sağlamaktadır.

3.1. Kum Kenti

Irak, tarih boyunca Şiilerin dini merkeziyken Necef de Şii din adamlarının yetiştiği ve yaşadığı bir kent olmuştur.²¹ İran'daki Kum kenti ise Necef'te eğitim almış İranlı din adamları tarafından kurulmuş ve İran İslam Devrimi'ne kadar Necef'in etkisi altında kalmıştır. İslami Devrim ile birlikte İran'da Kum kentine verilen önemin artması, buna karşın Irak-İran Savaşı nedeniyle Ba'as yönetimi tarafından Iraklı Şiilere karşı oluşan çekinceler sonucu Necef'in olanakları azalmış, bir medrese şehri olarak Kum kentinin önemi gittikçe artmıştır.

Şii din adamlarının eğitim aldığı bu iki merkez arasındaki en temel ayrım İmam'ın siyasi rolü üzerinedir. Necef kenti geleneksel fikre sadık kalmış ve din adamlarının siyasi bir rolünün olmadığını savunmuştur. Necef'e göre din adamları sadece ruhani konularla ilgilenir ve toplumu ahlaki değerler bakımından denetler. Öte yandan Kum kenti Ayetullah Humeyni'nin öğretisi olan Velayeti Fakih'i takip etmektedir. Diğer bir ifade ile Kum kenti, din adamlarının toplumda siyasi bir rolünün olduğu iddiasındadır.²²

Humeyni'den sonra Kum kenti Şiiliğin eğitim merkezi olarak geliştirilmiştir. Bu dönemde Kum kentinde yeni kütüphaneler ve eğitim merkezleri oluşturulmuş, elektronik kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak Kum kentine gelen öğrenci sayısı Necef kentine oranla gittikçe artış göstermiş, bazı dönemlerde eğitim için Kum'da bulunan

---

²¹ Arif Keskin, "İran'ın Irak Politikası: Tarihi Bir Rövanşın Anatomisi," *Global Strateji* (İlkbahar 2008), 66.

²² Sayyid Muhammad Rizvi, *Shi'ism Imamate and Wilayat* (Ansarian Publication, 2000), 110-111.

öğrenci sayısı 70 bini bulmuştur.²³ Dünya genelinde Şii toplumunun gelecek nesil din adamları ve siyasetçilerinin Kum kentinde eğitim alması, İran'a Şii jeopolitiğini etkin bir şekilde kullanması noktasında büyük bir avantaj sağlamaktadır.

3.2. Devrim Muhafızları

Ortadoğu'da uluslaşma sürecini tamamlamayan ülkelerde çatışma olgusu hâlâ sık olarak yaşanmaktadır. Çatışmanın sıcak bir şekilde yaşandığı bölgelerde ise diplomasi ile yapabilecek şeyler sınırlıdır. İran, bu dönemde bölgedeki nüfuz alanını güçlendirmek için Devrim Muhafızları'nı kullanmaktadır. Lübnan'da, Irak'ta ve Pakistan'da Şii gruplara bağlı milis güçler İran tarafından organize edilmekte, eğitilmekte ve bu ülkeden silah yardımı almaktadır.²⁴ Dolayısıyla, İran'ın bölgede diğer gruplar ile patronaj ilişkisi kurma aşamasında Devrim Muhafızları'nın işlevi önemlidir.

4. TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ

Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun tabiri ile Anadolu coğrafyası ile İran birçok açıdan tarih sürecinde birbirine bağımlı olmuştur.²⁵ Değişik dönemlerde bu coğrafyalarda hüküm sürmüş devlet ve imparatorluklar birbirleri ile karşılıklı etkileşim içinde olmuştur. Ancak geçmişte var olan bu devlet ve imparatorlukların ilişkilerinden yola çıkarak günümüzdeki Türkiye-İran ilişkileri hakkında çıkarsamalarda bulunmak bizi sağlıklı sonuçlara ulaştırmayabilir. Çünkü geçmişteki ilişkileri, dönemin uluslararası yapısı ve dinamiklerine göre değerlendirmek gerekir. Öte yandan geçmişteki yoğun ilişkileri inceleyerek şu sonuca varabiliriz: bu coğrafyalarda kurulan devletlerin birbirine karşı algısı her zaman açık olmuştur. Birbirlerinin siyasetini yakından takip etmiş ve dönemlere göre birbirlerini ya bir tehdit olarak görmüş ya da bölgede işbirliği yapılabilecek güçlü bir müttefik olarak değerlendirmiştir.

---

²³ Vali Nasr, *The Shia Revival* (w.w. Norton & Company, 2006), 214-217.

²⁴ Nasr, *The Shia*, 222-223.

²⁵ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik* (Küre Yayınları, 2010), 427.

Son dönemde Türkiye’de AKP iktidarı ile birlikte, özellikle 11 Eylül sonrasındaki gelişmeler sonucunda Türkiye-İran arasında yakınlaşma gerçekleşmiştir. ABD’nin Irak işgali döneminde Türkiye’nin izlediği politikalar ve Irak konusunda belirginleşen ortak çıkarlar Ankara ile Tahran’ı daha da yakınlaştırmış, ekonomik ilişkilerin istikrarlı bir şekilde gelişmesi ikili diyalogu artırmıştır. Özellikle son dönemde iki ülke arasında enerji alanında yapılan yeni çalışmalar dikkat çekmektedir.

Türkiye’nin barışçıl nükleer çalışmaları desteklemesi ve Ortadoğu’da silahsızlanmayı İsrail’in nükleer silahlarına dikkat çekerek eleştirilmesi, yurtiçinde ve yurtdışında bazı kesimler tarafından Türk dış politikasında bir eksen kayması olarak değerlendirilmiştir. Ancak Türkiye’nin İran ile ilişkileri daha geniş bir çerçeveden, Türkiye’nin genel Ortadoğu politikaları çerçevesinden değerlendirilmelidir. Davutoğlu’nun Stratejik Derinlik adlı kitabında Türkiye’nin küresel bir güç olması için öncelikle bölgesel bir güç olması gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu sürecin devamı için de bölgede istikrarın ve işbirliğinin artması gerekmektedir. İstikrâr ve işbirliğinin sağlanabileceği siyasi ortam için ise, bölgedeki tüm ülkelerin sürece dâhil olması ve hiçbir grubun sistemin dışına çıkarılmaması öncelikli koşullardandır. Bu bağlamda Türkiye ne İran’ın bölgede sistem karşıtı faaliyetlerini artırmasını istemekte ne de Batılı ülkelerin İran’ın bölgede yalnızlaştırılması yönündeki politikalarını desteklemektedir. Son dönemde Türkiye’nin Brezilya ile birlikte İran’ın nükleer programı konusunda çözüm girişiminde bulunması ve yaptırımlara karşı çıkması bu çerçevede değerlendirilmelidir.

4.1. İran’ın Nükleer Çalışmalarının Bölgeye ve İlişkilere Etkisi

Türkiye, İran’ın nükleer çalışmalarını ikili ilişkilerde belirleyici bir unsur olarak görmemektedir. Bunun öncelikli nedenlerinden biri Türkiye’nin İran’ı bir tehdit olarak görmemesidir. Ayrıca bir tehdit algısı oluşsa bile Türkiye böyle bir tehdidi karşılayabileceğine inanmaktadır.²⁶ Türkiye’nin asıl çekincesi bu nükleer kriz sürecinin Ortadoğu’da kutuplaşmaları

---

²⁶ Gülden Ayman, *Iranian Nuclear Crises and Turkey* (ISPI, 12 Nisan 2010), 85.

keskinleştirmesi ve bölgesel istikrarsızlığa yol açmasıdır. Peki, bu süreç nasıl gelişebilir?

Irak, Lübnan ve Pakistan gibi ülkelerde sık sık sıcak çatışmalar yaşanmaktadır. İran bu ülkelerdeki Şii gruplara ciddi yardımda bulunmakta ve bu grupların hamilik sorumluluğunu üstlenmektedir. Bu ülkelerdeki Şii gruplar ile İran arasında güce dayalı bir işbirliği söz konusudur. İran'ın savunma alanında daha da güçlenmesi ve Şii grupları çeşitli tehditlerden koruması bu grupların İran'a karşı aidiyet duygusunu güçlendirecektir. Diğer bir ifade ile İran'ın silah teknolojisi açısından güçlenmesi bölgedeki kutuplaşmayı artıracak ve İran'ın bölgesel bir güç olarak diğer ülkelerin önüne geçmesine neden olacaktır.

İran'da yaşanabilecek bir nükleer kriz sonucunda ortaya çıkabilecek diğer bir senaryo da İran'ın bölgede yalnızlaştırılmasıdır. Böyle bir durum hem Türkiye'nin İran ile geliştirdiği ekonomik ilişkilerine zarar verir hem de bölge istikrarını sekteye uğratar. İran'ı bölgede izole etmeye çalışmak sanılanın aksine İran'a geri adım attırmayacaktır. Bu tür politikalar İran'ın daha da saldırgan bir siyasi tavır almasına neden olabilir. Bu süreçte İran Ortadoğu'daki diğer müttefiklerini de devreye sokarak tüm bölgede istikrarsızlık yaratabilir. Bu durum Türkiye'nin bölgede esnek politikalar izlemesini de zorlaştırır.

SONUÇ YERİNE: TÜRKİYE'NİN ÇÖZÜM SÜRECİNDEKİ YERİ

Türkiye ABD'de Bush yönetiminin 11 Eylül sonrası "ya bizdensin ya da bize karşı" anlayışını benimsememiş ve ABD'nin bölge politikalarına karşı farklı bir tutum sergilemiştir. Obama yönetimi ile birlikte Türkiye ve ABD'nin politikaları uyum göstermeye başlamıştır. Çünkü Obama yönetimi de Türkiye gibi ilk önce bölgede angajman politikaları izlemeye çalışmıştır. Bu politika diplomasiye önem verdiği için Türkiye'nin çıkarlarına uygundur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye bölgedeki politikalarını uygulamak için istikrara önem vermektedir. İstikrarın oluşabilmesi için de bölgedeki tehdit algılamalarının en aza indirilmesi gerekmektedir.

Ortadoğu ülkelerindeki iktidarlar tehdit algılamalarını kendi konumlarını güçlendirmek için kullanmaktadır. İran ve İsrail gibi ülkelerde hükümetler ülke içinde birlik için dışarıda yarattıkları düşmanlıklardan beslenmektedir. Bu nedenle bu hükümetler Ortadoğu'da çıkan her kıvılcımdan yararlanmaya çalışmakta ve krizler kartopu etkisiyle büyüyüp çıkmaza girmektedir. Dolayısıyla Türkiye bu süreci tersine dönüştürecek politikalar izlemelidir. Bu bağlamda Türkiye angajman politikalarına devam etmeli ve diğer ülkeleri de bu politikaya uyum göstermesi yolunda ikna etmelidir. Ayrıca bu süreçte Türkiye bölgede kutuplaşmaları önlemek için izlediği denge politikasının yanlış yorumlanmamasına özen göstermelidir. Çünkü bu süreçte Türkiye, İran ile yakın ilişkiler kurmaktadır. Türkiye, İran gibi Batı karşıtı olmadığını ama Ortadoğu'daki sorunlara da Batılı ülkeler gibi çözüm aramadığını vurgulamalıdır.

Türkiye bölgede diğer ülkelerden farklı olarak çok boyutlu diplomasiyi uygulayan tek ülkedir. Diğer ülkelerle sadece hükümetler düzeyinde ilişki sürmemekte, aynı zamanda ülkedeki tüm gruplar ile istişarede bulunmaktadır. Bu politika özellikle çatışmaların yoğun yaşandığı Irak, Lübnan ve Filistin gibi ülkelerde başarıyla yürütülmüştür. Türkiye bu süreçte çatışmaların azalması için bu ülkelerdeki tüm gruplarla görüşerek aktif bir politika izlemiştir. Bu politikasının devam etmesi için bölgede istikrarın hâkim olması gerekmektedir. Eğer bölgede çatışma olmazsa, devletin zayıf olduğu ülkelerdeki gruplar da İran gibi başka ülkelerle hamilik esasına dayanan bir ilişki arayışına girmezler. Ancak çatışma olgusu devam eder ve İran silahlanma konusunda ilerlerse bu durum İran'ın bölgesel güç olma iddiasını güçlendirir.

İran nükleer silah üretse bile Tahran yönetiminin bu silahları kullanması pek gerçekçi olmayacaktır. Nükleer silahtan çok bu silahların işlevi üzerine düşünülmelidir. İran'ın etki alanı kısıtlandığında nükleer silahın işlevi de azalacaktır. Batılı devletlerin uzun vadeli düşünerek buna göre hareket etmesi gerekmektedir. Başta ABD olmak üzere Batılı devletler İran'ın nükleer silah sahibi olma olasılığına karşı çıkıp saldırgan politikalar izlerken, İran'ın etki alanını güçlendirmemeye dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

Atacan, Fulya, "Küçük Ülke Büyük Sorunlar: Lübnan." içinde *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*. Editör Fulya Atacan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004.

Ayman, Gülden. *Iranian Nuclear Crises and Turkey*. ISPI, 12 Nisan 2010.

Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*. Westview Press, 2009.

Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik*. Küre Yayınları, 2010.

Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu. Editör Fulya Atacan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004.

Erişim tarihi 04.05.2007.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1544535/Iran-poised-to-strike-in-wealthy-Gulf-states.html>.

Erişim tarihi 14.10.2010. <http://www.aljazeera.net/NR/exeres/92C989F5-4683-440B-9161C317B03D360.htm>.

Erişim tarihi 17.05.2007.

http://arabic.cnn.com/2007/middle_east/4/9/shiite.lebanon/index.html.

Erişim tarihi 17.05.2007.

http://arabic.cnn.com/2007/middle_east/4/9/shiite.lebanon/index.html.

Gold, Dore. *Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad*. Jerusalem Center for Public Affairs, 2007.

Juan, Cole. "The United States and the Shi'ite Religious Faction in Post Ba'thist Iraq." *Middle East Journal* Vol 57 No 4 (Güz 2003).

Katzman, Kenneth. "Iran's Influence in Iraq." CRS Report for Congress, Kasım 2005.

Keskin, Arif. "İran'ın Irak Politikası: Tarihi Bir Rövanşın Anatomisi." *Global Strateji* (İlkbahar 2008).

Leigh, James. Predrag Vuković. *Potential Iranian Hegemony*. MP1, Şubat 2010.

Lugo, Luis. *Mapping the Global Muslim Population*. Pew Research Center, Ekim 2009.

Malmvig, Helle. *The US and the Middle East from the War in Iraq to the War in Gaza*. Royal Danish Defence College, Mart 2009.

Nasr, Vali. *The Shia Revival*. w.w. Norton & Company, 2006.

Rabinovich, Itamar. *Orta Doğu'da Etnisite Çoğulculuk ve Devlet*. Avesta Yayınları, 2004.

Rizvi, Sayyid Muhammad. *Shi'ism Imamate and Wilayat*. Ansarian Publication, 2000.

Sever, Ayşegül. "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye." içinde *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*. Editör Fulya Atacan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004.

Şahin, Mehmet. "Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller." *Akademik Ortadoğu* Cilt 1 Sayı 1 (2006).

Wright, Robin and Peter Baker. "Iraq, Jordan See Threat from Iran." *Washington Post*, 8.12.2004.

Yousefi, Amir M. Haji, "Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?" *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol 8 No 1 Sonbahar 2009.

Ze'evi, Dror. *The Present Shia-Sunna Divide: Remaking Historical Memory*. Crown Center For Middle East Studies, Nisan 2007.

